

Stanislava Fedrová (ed.)

Česká literatura v intermediální perspektivě

IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky

jiná česká literatura (?)

praha 28. 6. – 3. 7. 2010

Vydal Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.

(Na Florenci 3, 110 00 Praha 1,

www.ucl.cas.cz)

v nakladatelství Filip Tomáš – Akropolis

(Severozápadní IV 16/433, 141 00 Praha 41,

www.akropolis.info)

v roce 2010 jako 142. publikaci nakladatelství Akropolis

Ediční příprava: Stanislava Fedrová

Redakce: Štěpánka Pašková

Jmenný rejstřík: Alena Ziebikerová

Revize anglických resumé: Melvyn Clarke

Grafická úprava a obálka: Jan Šerých

Sazba písmem Baskerville a Klavika: studio Lacerta (www.sazba.cz)

Tisk:

Tiskárna Nakladatelství Karolinum, Pacovská 350, 140 21 Praha 4

1. vydání, 518 stran, TS 12

ISBN 978-80-85778-73-1 (Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.)

ISBN 978-80-87481-02-8 (Filip Tomáš – Akropolis)

Doporučená cena včetně DPH 299 Kč

Distribuce www.kosmas.cz

Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze

255148774

Slovo v poezii

Inspirace kognitivnělingvistické

— Irena Vaňková —

Místo úvodu: „věcnost věci“ a řeč

Podle Viktora Šklovského je tu umění proto, „aby nám vrátilo schopnost prožívat život, vnímat věci; [...] *aby pro nás učinilo kámen opravdu kamenným*“ (cit. in Mukařovský 1971: 108; zvýr. I. V.). Snad to připomíná volání fenomenologů po návratu „zpátky k věcem“ či Heideggerovy úvahy o „věcnosti věci“ a o tom, v čem se věc ve své opravdové věcnosti liší od „lhostejně existujícího předmětu“ (Heidegger 1993: 35) či od objektu, jak je nazírán z perspektivy vědy. Věci je třeba spatřit v horizontu přirozeného světa.

Ještě v jedné souvislosti připomeňme Heideggera, totiž jeho tezi, že „řeč mluví“, a abychom pochopili její povahu a zároveň strukturu, k nimž se vztahuje (porozuměli jejímu „mluvení“), máme se obrátit k poezii. Tam totiž mluví řeč „ryze“, říká něco podstatného a pravdivého (ibid.: 42). Jako bychom měli zaručeno, že právě poezie poskytuje pro přemýšlení o řeči nejpevnější oporu, a tudíž je potřeba ji vidět jako *prototypovou sféru* onoho „mluvení řeči“ (včetně naslouchání tomuto mluvení).

Zřejmě bychom poezii měli podstatněji než dosud vzít do hry též v jazykovědném zkoumání, zejména sémantickém, i když to snad nekoresponduje s názory většiny lingvistů. Poezie se v lingvistice chápe většinou jako sféra netypického, individuálního, exkluzivního používání jazyka, jíž standardní úzus nelze poměřovat. Jednou z výjimek jsou lublinští badatelé Anna Pajdzińska a Ryszard Tokarski, podle nichž lze u zkoumaných výrazů právě díky poezii dobře stanovit sémantická centra a okruh systémových, a zejména pak textových konotací, a ukázat tak vnitřní motivovanost jejich sémantické struktury. Jazykovědná sémantika (řeč je nyní především o sémantice lexikální) by tak dostala šanci ukázat i fakultativní polohy významu, které se uplatňují v kreativním užití slova, a nalézt i další nástroje pro postižení významu v jeho potencialitě (srov. Pajdzińska – Tokarski 2010, Pajdzińska 1993, Tokarski 2007, Vaňková 2005).

Takový přístup k významu by zřejmě konvenoval heideggerovskému (a vůbec fenomenologickému) přístupu ke skutečnosti; mohl by však být užitečný i pro literárněvědné zkoumání a teorii interpretace uměleckého textu. Kognitivní lingvistika a kognitivní poetika – vycházející ovšem spíše z textů americké provenience (srov. dále) – se ostatně i v literárněvědném bádání uplatňují stále zřetelněji.¹

Pokusíme se ukázat alespoň některé souvislosti takových přístupů. Soustředíme se zejména na otázky *metaforické konceptualizace a rekonceptualizace* určitých fragmentů reality v poezii (zejména se zřetelem k Lakoff – Turner, 1989) a také na *konotace*, jimiž mohou být zmíněné (re)konceptualizace (tj. procesy v rovině pojmové) v jazykovém vyjádření doprovázeny.²

„Kamennost“ kamene: smyslová zkušenost a konotace

Co pro nás činí kámen opravdu kamenným, čím je ona „kamennost kamene“ dána? Chceme-li se tomuto tématu, tj. vlastně „věčnosti věci“, věnovat v dimenzích, jak je nám ji schopen zprostředkovat jazyk, je

1 Připomeňme zde studii Jiřího Trávnička, v níž se připomíná, že kognitivní přístupy k jazyku – a k literatuře – se dnes dostávají ve světovém kontextu do popředí zcela v intencích dosavadního vývoje literární vědy: od zájmu o autora, produktora textu, přes formalisticko-strukturnalistické akcenty na vnitřní ustrojení díla, přes důraz na proces recepcce a úlohu recipienta směřuje bádání ještě dále, k samým podmínkám recepcce uměleckého díla, tj. ke kognitivním strukturám, které ji podmiňují a utvářejí její základ (Trávniček 2005).

2 Širší kontexty výkladu (kromě dále citované literatury) viz Vaňková 2005, 2007, 2009.

třeba se zabývat *konotacemi*. Pojetí významu vycházející z priority jeho denotační, resp. referenční polohy (jak je známe např. ze slovníkových definic) zde nestačí.

Kámen není jen „hornina nebo její kus“ (*Slovník spisovné češtiny*, 2005): je třeba zohlednit jednotlivé aspekty významu, které pro rodilého mluvčího tento výraz představuje, které sdílí s ostatními a díky nimž je schopen porozumět kontextům, v nichž se slovo *kámen* může vyskytnout, a to, alespoň potenciálně, i těm málo typickým, např. Holanově „Modlitbě kamene“ (1964; srov. „Paleostom bezjazy...“, Holan 2000: 92) nebo básním z jeho sbírky *Kameni, přicházíš* (1937; srov. Holan 1999, též dále). Mezi podstatné vlastnosti určující „kamennost kamene“ nepatří jen tvrdost (a přeneseně necitelnost – *kámen by se ustrnul, srdce z kamene*), tíže, povaha břemene (přeneseně i v souvislosti s vinou či starostí – *vina ji tížila jako kámen, spadl mu kámen ze srdce*), nehybnost či strnulost (*kamenná tvář*), překážka (*odvalit někomu z cesty každý kámen*) apod., tedy konotace jazykové, systémové, potvrzené například frázemý nebo deriváty – ale například i to, že kámen pro nás reprezentuje *neživost* (oproti stromu nebo člověku) nebo že kameny (různé velikosti či tvaru: kamínky, oblázky, balvany) mají jasně *ohraničený tvar*, že jde o jakési *elementy světa*. Představují tajemství, jako by (ve své „neživosti“) prožívaly nějaký zvláštní řád bytí, ba měly v tomto modu bytí i svou řeč a modlitbu (viz výše); zároveň jsou to *prototypová konkréta*, k nimž často připodobňujeme mnohé jevy abstraktní (např. slova; srov. dále). Zkamenění jako proměnu člověka v kámen známe z mýtů a pohádek, ale i z jazyka, z frazeologie a specifických derivátů (*zkameněl hrůzou*). Ve frázéměch je přítomna například opozice *kamene a chleba* jako *zlého a dobrého* (srov. i *tvrdé–měkké, jedlé–nejedlé*), a také *hození kamene* po někom či *kamenování* jako odsouzení nebo těžký trest (*ukamenování*): kromě pohádek a mýtů tu připomeňme i četné biblické kontexty.

a ty jenž nechceš kamenovat
buď jako kámen v srdci svém
tak milosrdný ještě nikdy
nehodil kámen kamenem
(Skácel 1996: 154)

Skácelovo čtyřverší polemizuje se stereotypovým chápáním kamene: podává paradoxní vysvětlení jeho „milosrdnosti“, jíž bychom se měli připodobnit, „nechceme-li kamenovat“. Dvojitý významová poloha (resp. dvě konotační centra), spojená jednak s (citovou) tvrdostí,

jednak s kamenováním jakožto odsuzováním a trestáním, se tu prolнула v překvapivé souvislosti. Kámen je „milosrdný“, protože se v jistém aspektu (v nelaskavosti k bližním) nepodobá člověku.

Zatímco *asociace* jsou do značné míry individuální, *konotace* (třebaže mají také základ ve zkušenosti subjektivního prožitku) jsou ukotveny v jazyce a můžeme je jazykovými vyjádřeními (např. frazémy, deriváty apod.) doložit, a tak verifikovat jejich sdílenost. Pokud konotaci chápeme jako *asociaci ukotvenou v jazyce a/nebo v textech*, můžeme od sebe odlišit tzv. konotace *jazykové* (systémové) a *textové* (systémové/jazykové neukotvené, ale sdílené, pro něž máme oporu pouze – nebo „alespoň“ – v textech).

Nejde jen o to, *co výraz znamená*, ale i o to, *co všechno může znamenat* (Tokarski 2007). V tomto smyslu je potřebné vytvořit nejen (uzavřenou) definici, ale i (otevřenou) explikaci, která vidí význam v jeho potencialitě: právě ta odpovídá „otevřenosti významu“ – a koresponduje i s otevřeností lidského myšlení (Pajdzińska – Tokarski 2010). Konotace se ovšem dostávají do centra pozornosti nejen v uměleckém textu – ale velmi často (a typicky) právě tam: je-li pozornost „upřena na znak sám“ (resp. na text sám, na komunikaci, v jejímž centru text stojí, ba na samo pojmenování), oslabuje se vztah textu či pojmenování k (bezprostřední) realitě (zhruba řečeno *vztah denotační*, resp. *referenční*) a snad i zájem na realizaci nějaké praktické funkce (označit realitu či o ní běžně informovat). Do popředí vystupuje jiná dimenze řeči/textu/pojmenování, tradičně nazývaná funkcí (v našem kontextu raději však dimenzí) *estetickou*.

Co to znamená? Vztáhnout se – jako produktor i recipient – k veškeré své životní zkušenosti, která s sebou nese evokaci prožitků vnímaných tělesně, smyslově i emocionálně, vztáhnout se k ní komplexně, transcendovat ji. (Připomeňme etymologii: *aisthétikós* je *vnímatelný*.) Pokud jde o (lexikální) význam, uplatňují se v těchto souvislostech výrazně právě *konotace*: nejde tu o pouhé *označení* určitých skutečností, ale o jejich *evokaci*.

Sféra uměleckých textů je ovšem pouze typickým příkladem uplatnění takové *evokace*. Mukařovský píše: „Funkce estetická [...] je *potenciálně přítomna v každém projevu jazykovém*; proto specifický charakter básnického pojmenování *záleží jen v radikálnějším odhalení tendence vlastního každému pojmenovacímu aktu*. Oslabení bezprostředního vztahu básnického pojmenování k realitě je vyváženo tím, že básnické dílo vstupuje, jakožto pojmenování globální, ve vztah k *celému* souboru životních zkušeností subjektu, ať tvůrčího nebo vnímajícího“ (Mukařovský 1941: 188; zvyr. I. V.).

Podle Gerryho T. M. Altmanna je význam to, „co se děje při aktivaci určitého nervového okruhu na určitém místě v mozku“ (2005: 140); užitečnější je však pro nás jiná definice, jež význam vykládá jako „vzorec nervové činnosti, který odráží určitou získanou zkušenost“ (ibid.: 142). Ano – jde právě o tuto *zkušenost*. Představitel té odnože kognitivní lingvistiky, která je nám blízká, by ovšem neužili pojmu jako *mozek* či *aktivace nervových center*; to je pohled neurolingvistiky či psycholingvistiky. Podle Anny Wierzbické jazyk reflektuje to, *co se děje v mysli*, nikoli to, co se děje v mozku – a (kognitivně orientovaný) lingvista se má soustředit *ne na percepci, ale na konceptualizaci* (srov. Wierzbicka 1996). S tím pak souvisí i důraz na kulturní dimenzi jazyka, na sdílení sémantických dimenzí a hodnot, které jsou v něm obsaženy.

Jazykověda, zejména v pojetí „kognitivní etnolingvistiky“, jak ji známe jako mezikulturní sémantiku od Anny Wierzbické, ale i od Jerzyho Bartmińského (nejnověji Bartmiński 2009), je vědou výrazně humanitní, která bere v úvahu kognitivní procesy se zřetelem k tomu, co je v nich dáno dějinami a kulturou jazykového společenství určitého nositele, resp. nositelů. Tento přístup k jazyku je zastřešen komplexním pojmem *jazykový obraz světa*; význam je pak viděn právě v tomto kontextu (srov. Bartmiński 2009, Vaňková 2005, 2007). I zde se vedle metaforičnosti akcentuje zkušenost – zejm. tělesná, zkušenost s prostorem (vertikalita, opozice centrum vs. periferie, schéma cesta), se smyslovými charakteristikami věcí – s jejich barvami, zvuky, vůni, chutěmi, s tím, že je možno vnímat světlo a tmu, ohmatávat předměty a manipulovat s nimi, pohybovat se, jíst, že je možno sdílet život s druhými, prožívat emoce apod. Jde o prožitky těsně spjaté s řečovostí; právě od nich se odvíjejí konotace (viz dále).

Metaforické konceptualizace v uměleckém textu

Je-li „literární“ a „metaforická“ veškerá naše kognitivita, naše myšlení a chování, morálka, rituály apod., je-li o tyto principy opřen celý náš vnitřní i vnější život (srov. Lakoff – Johnson 2002), vystává otázka, jak je to pak se skutečnou literaturou, poezií, uměleckým textem a uměním vůbec. V čem je specifické?

Jisté odpovědi přinášejí Lakoff a Turner v knize *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor* (1989), orientované na metaforu v uměleckém textu. Oproti „konvenční metafoře“ má podle nich „poetická

metafora“ zvláštní působivost, třebaže jsou obě založeny na týchž principech a vycházejí z téhož kognitivního základu. „Metaforické“ mechanismy každodenního myšlení jdou v intencích uměleckého přístupu ke světu dál, jsou všelijak modifikovány a nabývají různých kognitivních (resp. snad přesněji kognitivně-estetických) efektů (Lakoff – Turner 1989: 67).³ Autoři ukazují čtyřerý způsob modifikace konvenčních metafor v uměleckém textu (ve skutečnosti se ovšem všechny tyto typy prolínají, není vždy možné je přesně odlišit). Pokusíme se o stručnou parafrázi jejich výkladu a včlenění českých příkladů; snad to bude v našem kontextu užitečné.

1. extenze (*extending*)

V rámci konvenční metafory SMRT JE SPÁNEK⁴ (doložitelné i v češtině vyjádřeními typu *usnout navždy, zesnout, věčný spánek*) se může objevit nový element, který však organicky vyrůstá z běžné konceptualizace, například otázka, zda se nám po smrti budou také zdát sny. Autoři uvádějí příklad z Hamletova slavného monologu, my tu můžeme poukázat k podobnému úryvku z Máchova *Máje* (1836): „Budoucí čas?! – Zítřejší den?! / Co přes něj dál, pouhý to sen, / či spaní je bez snění? / Snad spaní je i život ten, / jež žiji teď; a příští den / jen v jiný sen jej změní?“ (Mácha 2002: 22). Zajímavý kognitivní efekt zde přináší možnost domýšlení důsledků, jaké například ve frazeologii týkající se smrti jako spánku nenajdeme. Běžné aspekty zohledněné v jednotlivých metaforických vyjádřeních, které se podílejí na konceptualizaci SMRT JE SPÁNEK (vnější podobnost zemřelého a spícího – poloha lehu, nehybnost, zavřené oči apod.), jsou v rámci extenze doplněny o další, prožívané jakoby z obrácené perspektivy, samým „zemřelým-spícím“. Srov. také scénu prvního intermezza *Máje*, kdy je posledně zemřelý prostřednictvím své lebky přijat mezi duchy, tedy obdařen novým modem života: „Jaké to oudů toužení, / chtí opět býti jedno jen. / Jaké to strašné hemžení, / můj nový sen. – Můj nový sen!“ (ibid.: 29). Doplňuje to výše uvedené verše ze

3 Oproti dosavadním (lingvistickým) přístupům k literatuře a uměleckému textu ovšem kognitivní lingvistika akcentuje v opozici „text umělecký vs. text mimoumělecký“ nikoli to rozdílné, ale naopak to, že kognitivní (konceptualizační, kategorizační) základy všichni jakožto lidé sdílíme. Fakt, že metaforami každodenně – byť neuvědoměle – „žijeme“, vlastně umožňuje srozumitelnost a sdílení uměleckých textů, které jakýsi společný základ „jen“ rozvíjejí, posouvají jeho obvyklé hranice.

4 V souladu se vžitou praxí zapisujeme konceptuální metafory pomocí verzál (srov. Lakoff – Johnson 2002, Turner 2005 aj.).

2. zpěvu *Máje*: odpověď na otázku po povaze snu a skutečnosti je zde jasně patrná.

2. elaborace (*elaborating*)

Jde též o nekonvenční práci s tradičním konceptuálním schématem, tentokrát o jeho konkretizaci a propracování (asociačně bohatých) detailů. V rámci metafory SMRT JE ODCHOD (bez možnosti návratu), zobecněné na základě vyjádření *odešel navždy, už tu s námi není, na poslední cestě* apod.), vnímáme smrt jako cestu někam daleko, jinam; blíže tento odchod či odjezd specifikován většinou nebývá – například co do příslušného „dopravního prostředku“ apod. U Horatia (Lakoff – Turner 1989: 67) se setkáme například s odplutím na voru do vyhnanství: neobvyklý dopravní prostředek asociuje vynucený odchod, text dostává nové sémantické potence ve smyslu otázek, zda zůstaneme „na voru“ navždy, zda jde o „věčný exil“, či zda tu existuje nějaká známá destinace apod. Dickinsonová například v jedné básni destinaci předpokládá, a tou je domov (nemá se čeho bát, jde jí naproti portýr z otcovského domu – ibid.: 68); i v české poezii bychom jistě našli podobné příklady.

3. problematizace (*questioning*)

V rámci problematizace se explicitně zpochybňuje platnost konvenčních metaforických konceptualizací, polemizuje se s nimi a nahrazují se jakoby adekvátnějšími či jinými možnými. Catullus například využívá metafory ŽIVOT (tj. průběh života) JE DEN, tematizuje však fakt, že v něčem podstatném tato metafora „nesedí“: „Slunce zapadne a pak zas vyjde, / ale když zasvitne krátký den nám, nastane věčná noc bez návratu“ (Lakoff – Turner 1989: 69; přel. I.V.). Ukazují se limity vžitých konceptualizací, jejich nedokonalost, ba nevhodnost, explicitně se komentují, často se nabízejí jiné alternativy. Znovu můžeme uvést příklad z Máchových textů, zaměřený k tradiční metafoře jednotlivých fází lidského života jako denních období. Ve *Večeru na Bezdězu* (1834) je stran vhodnosti tohoto pojmání vyjádřena pochybnost: „[...] kdykoli jsem srovnání života lidského s rozdíly celého dne četl, soudil jsem, že by neslušelo věk mužný k odpoledni a stáří k večeru a noci připodobniti, nýbrž vždy se mi podobalo, jako by se patřilo dětinství večerem, věk jinocha nocí a tak po sobě nazývati.“ Poté následuje známá máchovská paralela, vysvětlující korespondence mezi lidským věkem a denními dobami zcela jinak (Mácha 2008: 83).

4. skládání, kombinace, kompozice (*composing*)

Dvě či několik běžných metaforických konceptualizací může splynout dohromady; vzniká tak nový sémantický potenciál. Nabízejí se tu pak vlastně několikrát bohatší možnosti metaforických propojení, vznikají nové inference, dochází k oscilaci významů z mnoha sémantických okruhů. Tak například konceptuální metafory SMRT JE ŽIVÁ BYTOST a SMRT JE CHLAD splývají v Máchově metaforickém vyjádření o „chladné náruči smrti“.

Jak už bylo řečeno, v praxi vždy nelze jednotlivé případy zcela přesně rozlišit. Pokládáme však za podstatné, že často bývá reflexe běžné konceptualizace (a pak následná rekonceptualizace) *explicitní – tematizovaná*; zejména v případě *problematizace*.

Jistě bychom k těmto případům mohli přiřadit tzv. *básnickou definici* (srov. Pajdzińska 1993, Vaňková 2005). Je však otázka, zda a nakolik chápat jako explicitní i takové myšlenkové (nikoli pouze jazykové!) konstrukty, jako je oxymoron či paradox, které poukazují k neuchopitelné, víceznačné a vnitřně rozporné povaze reality i jejího prožívání, ale též k tomu, že autor reflektuje fakt, že jazyk se vztahuje ke světu nedostatečně přesně anebo zcela mylně, případně tím „mate“ nás lidi (o tom však jindy).

Slovo a slova: básnické rekonceptualizace a konotace

Rekonceptualizace, proces (a jeho výsledek) vycházející z lakoffovsko-turnerovského přetváření běžných konceptuálních schémat, není jen záležitostí v úzkém slova smyslu jazykovou. Polemiku s konvenčními konceptuálními rámci představuje např. i černá kostka cukru nebo černé vejce či jablko ve výtvarných dílech Jiřího Koláře. V tomto textu se ovšem soustředujeme na takové případy, kdy se takové rekonceptualizace realizují v jazyce a jsou obohaceny dalšími charakteristikami, poukazujícími ke smyslové zkušenosti ještě nuancovaněji prostřednictvím verbálního kódu, tedy slov s jejich evokační silou, která je obsahem *konotací*.

Pes štěká z klímačky, ale vlastně ne pes, nýbrž pes-ona, jak pěkně říká fenám Fielding.

To jde asi kolem listonoš. Jen vyhlédnu z okna, už volá: „Dnes nic, dnes nic!“
Dnes – nic!

Marně bych mu vykládal, že některá dravá slova nelze sblížovat, leda bychom chtěli vidět jejich krev a smrt...

(Holan 1968: 255; zvýr. V. H.)

V úryvku se setkáváme s poukazem k narušení stereotypu v případě psa („pes-ona“), hlavně však jde v tomto textu o nekonvenční konceptualizaci *slov jako dravých šelem* (které nelze „sblížovat“). Výrazy „dnes – nic“, jež se náhodou ocitly v běžném vyjádření listonoše vedle sebe v kontextové elipse, by byly za normálních okolností interpretovány jako málo vzrušující sdělení, avšak ve zjitřeném očekávání subjektu je toto spojení slov viděno jako expresivní boj dvou dravců.

Jako příklad úvahy na téma kategorizace a následné rekategorizace spojené se slovy (resp. s pojmem „slovo/slova“) v básnickém textu uvádíme Demlovu apostrofu muchomůrky z *Mých přátel* (1947):

MUCHOMŮRKO, rozličné bytosti mají rozličné nástroje: zuby, spáry, kopyta, krunýře, bodliny, rohy, křídla, osudné pohledy, vůně, slova, a tak dále. Ty máš svou krásu a jed. Krásu pro rozkoš a jed pro obranu. Obé ti dal Bůh, chval Ho za to.

(Deml 1989: 47)

„Slova“ jsou tu zařazena do jedné kategorie se „zuby, spáry, kopyty, krunýři“, stejně jako „pohledy, vůně“ apod., jde tedy o fenomény, které obvykle chápeme jako příslušející ke zcela rozdílným aspektům věcí, světa či života. Autor je na základě „podobné“ funkce, kterou mohou u různých živočichů včetně lidí (a antropomorfizované muchomůrky) plnit, převádí na společného jmenovatele „nástrojů“. Tento postup lze nazvat *rekategorizací*, vytvořením nové kategorie, resp. zařazením určitých pojmů tam, kam obvykle řazeny nebývají. Navíc k nim připojuje (a specificky připodobňuje) i dvě nejvýraznější vlastnosti muchomůrky: jedovatost a vizuální nápadnost. Atributy tak různé, konkrétní i abstraktní povahy, jsou v rámci této kategorizace všechny určeny „pro rozkoš a/nebo pro obranu“ (a jde o vzácné „Boží dary“). Muchomůrka je ovšem v rámci knihy pouze jednou z oslovovaných „přátel“ – květin, stromů, hub. Personifikace s tím spojená⁵ má tedy i tento rozměr, jímž se včleňuje do sémantické struktury celé sbírky a zároveň ji spoluutváří.

5 Personifikace se obecně chápe jako typ konvenční metafory – metafory ontologické (Lakoff – Johnson 2002: 47).

V poezii bývá dosti častým tématem vyjádření, nebo dokonce i celého textu právě sám *vztah jazyka a skutečnosti* (či jejího prožitku v nitru individua), *vztah slova* (resp. jména) *a věci*.

Báseň Vladimíra Holana „Náměsíčný“ (1932) tematizuje rozmlženost, nerefléktovatelnost a nekonceptualizovatelnost čehosi, co je hluboce cítěno a prožíváno v skrytých zákoutích psychiky, tažené sugestivně kamsi do neznáma: „Bleda účastí na květu jedovatém / lůna pluje. / Můj Bože, to je chvíle ta, *kdy za nějakým jménem jdu, / které se nejmenuje*“ (Holan 1999: 40; zvýr. I. V.). V jeho básni „Podzim“ (1937) se setkáváme rovněž s tajemstvím, které je pro člověka nedostupné: snad o něm něco tuší jiní tvorové na základě podivuhodného jazyka, v němž jako by místo slov figurovaly kameny: „A psi si hrají s kameny a nosí / je v ústech, jako by se chtěl / z nich každý řeči naučit pro cosi, / co člověk nikdy neviděl“ (ibid.: 161).

K časté básnické konceptualizaci založené na ontologické metafoře SLOVO JE KÁMEN tu chceme – s odkazem na předchozí řádky o „kamennosti kamene“ – upozornit ještě dvěma příklady. *Kámen* (balvan, kamínek, oblázek) je prototypové počitatelné konkrétní, a je tedy přímo předurčen k takové metaforizaci. Navíc se v ní mohou v závislosti na kontextu výrazně uplatnit četné konotace. Prvním příkladem je Skácelův text „Slova“ (1984), v němž se (kromě „zahazování“ a „sbírání“ slov-kamínků) na otázku, „kolik jich potřebuje verš / aby ho nebylo příliš“, odpovídá jinou otázkou, implikující poukaz k citlivosti a jemnosti, jakými disponuje snad jen dítě anebo člověk cítící bolest: „A kolik kamínků se vejde na dlaň dítěte / a kolik do bolavých úst“ (Skácel 1996: 249).

Druhým je „Báseň tichá“ z *Návodu k upotřebením* (1969) Jiřího Koláře. Analogie slov a oblázků sestavených do „pohledné básně“ je tu velmi čistá – a v souvislosti s Kolářem a jeho různými etapami vztahu ke slovu se zde nabízí jistě vícero interpretací. Evokace vizuální „básně“ sestavené z kamínků, a navíc básně, která v sobě nese návodovou instrukci a její intenzivní prožívání, se ovšem blíží k reflexi jiného než verbálního kódu, a implikuje tak konfrontaci tohoto „oblázkového“, tedy materiálně-vizuálního kódu s řečí a slovy.

Sesbírej
hromádku oblázků
a sestav z nich
kdekoliv

i s nadpisem
oblázek za oblázkem
jako slovo za slovem
řádku za řádkou

jako verš za veršem
pohlednou báseň
(Kolář 1995: 245)

Prameny

DEML, Jakub
1989 *Moji přátelé*, ed. Timotheus Vodička (podle edice z roku 1967) (Praha: Československý spisovatel) [1913]

HOLAN, Vladimír
1968 *Babyloniaca*. Vladimír Holan – Spisy 9, ed. Vladimír Justl (Praha: Odeon)
1999 *Žeskyň slova*. Vladimír Holan – Spisy 1, eds. Vladimír Justl, Pavel Chalupa (Praha: Paseka)
2000 *Ale je hudba*. Vladimír Holan – Spisy 2, eds. Vladimír Justl, Pavel Chalupa (Praha: Paseka)

KOLÁŘ, Jiří
1995 „Návod k upotřebením“, in idem: *Mistr Sun o básnickém umění, Nový Epiktet, Návod k upotřebením, Odpovědi*. Dílo Jiřího Koláře 4, ed. Vladimír Karfík (Praha: Mladá fronta/Československý spisovatel/Odeon), s. 197–250 [1969]

MÁCHA, Karel Hynek
1997 „Máj“, in idem: *Básně*, ed. Miroslav Červenka (Praha: Český spisovatel), s. 9–44 [1836]
2008 „Večer na Bezdězu“, in idem: *Prózy*, eds. Zdeněk Hrbata, Martin Procházka, Martin Stluka (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 83–86 [1834]

SKÁCEL, Jan
1996 *Básně 2*, ed. Jiří Opelík (Brno: Blok)

SLOVNÍK SPISOVNÉ ČEŠTINY

2005 *Slovník spisovné češtiny*, eds. Josef Filipec, František Daneš, Jaroslav Machač, Vladimír Mejstřík (Praha: Academia) [1978, 1994, 2003]

Literatura

ALTMANN, Gerry T. M.

2005 *Výstup na babylonskou věž. Otázky jazyka, mysli a porozumění*, přel. Milena Turbová (Praha: Triáda) [1997]

BARTMIŃSKI, Jerzy

2009 *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, ed. Jörg Zinken (London: Equinox)

HEIDEGGER, Martin

1993 *Básnický bydlí člověk*, přel. Ivan Chvatík (Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku) [texty 1950, 1954, 1955, 1957, 1958]

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark

2002 *Metaphory, kterými žijeme*, přel. Mirek Čejka (Brno: Host) [1980]

LAKOFF, George – TURNER, Mark

1989 *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor* (Chicago/London: University of Chicago Press)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1941 „Básnické pojmenování a estetická funkce jazyka“, in idem: *Kapitoly z české poetiky 1. Obecné věci básnictví* (Praha: Melantrich), s. 180–188 [1938]

1971 „O současné poetice“, in idem: *Cestami poetiky a estetiky*, eds. Květoslav Chvatík, Bohumil Svoboda (Praha: Československý spisovatel), s. 99–115 [1929]

PAJDZIŃSKA, Anna

1993 „Definicje poetyckie“, in Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski (eds.): *O definicjach i definiowaniu* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej), s. 221–236

PAJDZIŃSKA, Anna – TOKARSKI, Ryszard

2010 „Jazykový obraz světa a kreativní text“, přel. Irena Vaňková, *Slovo a slovesnost* 71, č. 4, s. 288–297.

TOKARSKI, Ryszard

2007 „Konotace – prototypy – otevřené definice“, přel. Veronika Forková, in Lucie Saicová Římalová (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky 2* (Praha: FF UK), s. 13–25

TRÁVNÍČEK, Jiří

2005 „Doslov“, in Mark Turner: *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*, přel. Olga Trávníčková (Brno: Host), s. 247–270.

TURNER, Mark

2005 *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*, přel. Olga Trávníčková (Brno: Host) [1996]

VAŇKOVÁ, Irena

2005 „Kognitivní lingvistika, řeč a poezie (Předběžné poznámky)“, *Česká literatura* 53, č. 5, s. 609–636

2007 *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět* (Praha: Karolinum)

VAŇKOVÁ, Irena a kol. (Nebeská, Iva – Saicová Římalová, Lucie – Šlédrová, Jasňa)

2005 *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky* (Praha: Karolinum)

WIERZBICKA, Anna

1996 „The meaning of color terms and the universals of seeing“, in eadem: *Semantics. Primes and Universals* (New York/Oxford: Oxford University Press), s. 287–334

A Word in Poetry

This contribution, beginning with the phenomenological concept of *thing* in the perspective of the *natural world*, attempts to show some interesting cognitive linguistics topics in connection with the artistic text and the interpretation of poetry. The accent is on the approach to *connotations* and how to explain them. (Poetry can be seen as the prototypical sphere of the prevalence and effectivity of connotations.) It is connected with the processes of poetic reconceptualization (recategorization), in the contrast with the common conception of some fragments of reality. On the basis of Lakoff and Turner (1989) some examples illustrating reconceptualization and extension of common metaphors and image schemas are presented. The article is centred on the conceptualization and poetic reconceptualization of *word* in connection with the ontological metaphor **WORD IS A MATERIAL THING** and the connotations in this process are developed.

Keywords

poetry, connotations, cognitive linguistics, conceptualization, metaphor